

**ПОВСЯКДЕННА ДІЯЛЬНІСТЬ НОМЕНКЛАТУРИ ОСВІТНІХ УСТАНОВ
ПОЧАТКУ 30-Х рр. XX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРОТОКОЛІВ ЗАСІДАНЬ
КОЛЕГІЇ НАРКОМОСУ УСРР, СЕРПЕНЬ 1931 – 1932 рр.)**

В історіографії соціального розвитку радянського суспільства 1920 – 30-х рр., починаючи з другої половини 1990-х рр., відбувалося заперечення та усунення формаційно-класового підходу у висвітленні суперечливих проблем життєдіяльності партійно-державної номенклатури, інтелігенції, селянства, індустріальних робітників. Історики, залучаючи архівні джерела, досліджували повсякденне життя соціально-професійних груп в умовах політичних репресій, голоду і тоталітарного більшовицького режиму. Вони вивчали політичну і громадську діяльність номенклатурної верхівки, зосереджуючись на персоналіях, але почали виходити праці, автори яких застосовували системний підхід. Необхідно назвати роботи В.Ф. Солдатенка¹, В.М. Даниленка і М.М. Кузьменка², М.С. Дорошка³, В.І. Марочка⁴, І. Лікарчука⁵, Г.Г. Єфіменка⁶, присвячених освітньо-культурницькій діяльності Наркомосу УСРР та його ключовим кадровим фігурам. Висвітлювалися переважно організаційні та функціональні ознаки номенклатури, її освітній рівень, політично-ідеологічні пріоритети. Відомий російський дослідник „партійно-державних кадрів” СРСР Є.Г. Гимпельсон звернув увагу на проблему політичного та морального обличчя номенклатури, виокремлюючи її політичну культуру, психологію, навички⁷. Термін „номенклатура”, на його думку, постав восени 1923 р.⁸, хоча вона формувалася одночасно з системою влади. Діяльність політичної еліти є предметом дослідження і зарубіжної історіографії⁹.

Вивчення матеріалів протоколів засідання колегії Наркомосу УСРР та частково Раднаркому УСРР, які збереглися в архівному фонді ВУЦВКу (Ф.1) та Наркомосу УСРР (Ф.166) ЦДАВО України, є новим підходом стосовно з'ясування функціональних ознак радянської номенклатури. Застосовуючи елементи контент-аналізу, автор прагнув виявити кадровий склад членів колегії НКО УСРР, частоту її скликання, тривалість засідання, перелік проблем та форми їх обговорення, структурну підпорядкованість підрозділів тощо. Протоколи охоплюють серпень 1931 – грудень 1932 р., тобто перехідний період від реорганізації Наркомосу 1930 р. до початку його погрому у 1933 р.

Статистика скликань колегії та сама тривалість засідань є виразником інтенсивності роботи персонального складу держслужбовців НКО УСРР. За протоколами, які збереглися в архіві, протягом серпня 1931 – грудня 1932 р. відбулося 31 засідання колегії НКО УСРР, кожне з яких тривало пересічно 5-6 годин¹⁰. Одночасно, судячи з неповної колекції протоколів засідання РНК УСРР, деякі керівники НКО УСРР брали участь в роботі уряду. Наприклад, 11 квітня 1932 р. відбулося засідання Раднаркому УСРР, на якому був присутній нарком освіти М.О. Скрипник та нарком НК РСІ В.П. Затонський і нарком легкої промисловості Я.П. Ряппо, - двоє колишніх освітян. На ньому виступив Скрипник з інформацією про смерть заступника Наркома освіти РСФРР і президента Комкадемії М.М.Покровського. Уряд ухвалив тоді і рішення про звільнення О.А. Полоцького з посади заступника наркома освіти УСРР. Того ж самого дня, але з 18.00. до другої години ночі, відбувалося засідання колегії НКО УСРР. Головував заступник наркома освіти О.О. Карпеко, а учасники засідання обговорили наступні питання: 1) Затвердження резолюції про заочну аспірантуру; 2) Сповідення про смерть заступника Наркома освіти РСФРР М.М. Покровського; 3) Затвердження редколегії педагогічних журналів; 4) Про мережу дослідних педагогічних станцій; 5) Про підручники для трудової школи. Доповідали члени колегії П.Г. Канцелярський, О.О. Карпеко, Р.К. Барун, а в обговоренні брали участь співробітники УНДІПу Т.С. Пасіка, А.І. Гендрихівська, П.Ю. Волобуєв, О.С. Залужний¹¹. З 15 засідань РНК УСРР, які відбулися протягом 1932 р., 8 раз Наркомос представляв О.О.Карпеко, 4 рази М.О. Скрипник, а з дорадчим правом голосу були присутні члени колегії НКО УСРР – П.Г. Канцелярський, А.Т. Приходько, В.Є. Бутвин. Так, 1 червня 1932 р. Карпеко доповідав про стан шкільного будівництва 1932 р., промову якого було опубліковано

окремою брошурою¹². А 24 квітня 1932 р. він був присутній на засіданні Раднаркому УСРР, коли звільнили від обов'язків голови урядової комісії в справах українізації В.І. Порайка, а призначили на цю посаду В.П. Затонського¹³. На засіданнях уряду головували В.К. Сухомлин та голова РНК УСРР В.Я. Чубар. Нарком освіти М.О. Скрипник, якщо взяти до уваги його партійний стаж і досвід політичної діяльності, належав до більшовицької гвардії, але за посадою був підлеглим молодшому поколінню революціонерів. На засіданнях уряду досить часто зустрічалися В.П. Затонський та М.О. Скрипник, які представляли різні державні органи влади. Призначення В.П. Затонського головою урядової комісії з українізації, а не М.О. Скрипника, відомство якого мало безпосереднє відношення до цієї справи, було знаковим: обмежити реформаторський курс „незалежника” Скрипника та розпочати уніфікацію культурно-освітнього життя в Україні.

Засідання колегії Наркомосу УСРР відбувалися декілька разів на місяць. Так, протягом серпня – вересня 1931 р. обговорювали питання про політичну роботу Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП), план його діяльності та напрямки реорганізації. Колегія НКО УСРР навіть винесла рішення стосовно поліпшення умов роботи Інституту, запропонувала утворити філіали в Одесі та Дніпропетровську. Обов'язки директора виконував професор І.П. Соколянський, а від колегії майже постійно головували Карпеко, Полоцький та Канцелярський, які інколи запізнювалися на засідання¹⁴. Ветеранами Колегії Наркомосу УСРР були В.Є. Бутвин та А.П. Машкін, які працювали з 1922 р.¹⁵, але у лютому 1932 р. Машкін помер¹⁶. На колегію запрошували представників наукових, профспілкових, громадських організацій, керівників культурно-освітніх закладів, директорів видавництв, заслуховуючи звіти, пропозиції тощо. 2 січня 1932 р. на засіданні колегії брали участь 7 її членів, 32 співробітники Наркомосу та 17 представників від установ та організацій. Членами колегії, крім заступників наркома, були переважно керівники структурних підрозділів НКО УСРР. Інколи запрошували педагогів. Головував на засіданні М.О.Скрипник, яке розглянуло 7 питань: 1) Про стан комуністичної освіти на селі; 2) Про роботу тресту шкільного устаткування; 3) Про стан до завучів; 4) Затвердження пропозиції про перебудову педагогічної преси; 5) Затвердження складу Ради Нацмен при НКО; 6) Про трудову дисципліну й керівничу дисципліну в НКО та про порушення наказу НКО щодо подачі матеріалів до Колегії¹⁷. Засідання тривало 6 годин – від 18.00 до 24.00, а сам Скрипник доповідав з 4-х питань. Лише з приводу першого питання виступило 17 осіб, у тому числі члени колегії М. Скрипник, С. Кириченко, Є.Ф. Гірчак, науковці УНДІПу Д.Д. Довженко, О.С. Залужний. Майже всі засідання колегії розпочинали о 18.00, тобто після завершення робочого дня.

23 січня 1932 р. на засідання колегії запросили 38 співробітників НКО УСРР та 16 осіб ід різних організацій. УНДІП представляв І.П. Соколянський, а Т.С. Пасіка НКО УСРР. На порядок денний винесли 8 питань: 1) Затвердження порядку денного; 2) Про видачу рошової допомоги родині І.М. Тихонова (військовий керівник комуністичного університету м. Артема); 3) Про ювілей т. Скрипника М.О. – з нагоди 60-ти річчя з дня народження та 35-ти річчя громадсько-політичної та партійної діяльності; 4) Про підготовчу роботу в справі директив для складання культосвітнього плану другої п'ятирічки; 5) Хід підготовки підручників на 1932 – 33 навчальний рік; 6) Затвердження плану роботи організаційно-інструкторського сектору НКО на перше півріччя 1932 р.; 7) Реорганізація сектору літкомконтролю. Ювіляра Скрипника привітали від „місцевому НКО УСРР т. Пляченко”, від УНДІПу І.П. Соколянський, від фізхімматематичного інституту ВУАН Д.К. Заболотний, від „старих робітників НКО” В.Є. Бутвин та „освітян Москви - Михайлова”. „Колегія НКО, - наголошувалося в протоколі засідання, - висловлює Миколі Олексійовичу щире товариське побажання ще багато й багато років працювати на користь соціалістичного будівництва”¹⁸. А працювати і жити йому залишалося півтора року. Він доповідав про шляхи поліпшення централізованого керівництва у зв'язку з черговою адміністративно-територіальною реформою.

Запровадження триступеневої адміністративної системи управління (район – область - центр) вимагало перегляду організаційної структури наркомосу, формування нової ланки управління – обласних відділів народної освіти. Це питання обговорювали 3 та 19 лютого

1932 р. на засідання колегії. Зокрема, 3 лютого під головуванням Є.Ф. Гірчачка відбулося чотиригодинне засідання колегії, в роботі якого брали участь 46 осіб, у тому числі 7 членів колегії, 30 співробітників НКО УСРР, 9 представників різних установ та організацій. З доповіддю „Хід підготовчої роботи до обласної перебудови органів НКО” виступив керівник організаційно-інструкторського сектору НКО Буримов. В обговоренні його доповіді взяли участь 13 осіб, у тому числі Бутвин, Пасіка, Канцелярський, Котельников, Гірчак, які висловлювалися стосовно реорганізації структури НКО, скорочення штату до 210 співробітників, перегляду установ та закладів прямого підпорядкування. На засіданні 19 лютого, яке тривало 6 годин, головував Скрипник, а в залі перебувало 73 учасники, у тому числі 51 співробітник Наркомосу. Про перебудову роботи органів народної освіти у зв'язку з утворенням областей знову доповідав Буримов, але наголосив, що „виявлення функцій і обов'язків ще не розроблено”¹⁹. Колегія затвердила штат НКО УСРР у кількості 229 осіб, основною організаційною структурою якого були сектори: плановий, статистики, соціального виховання, масової комуністичної освіти, кадрів, науки, мистецтва, літконтролю, спецсектор, організаційно-інструкторський, перевірки виконання, обслуговування. Секретаріат наркома налічував 9 осіб. Реорганізація структури НКО розпочалася ще у січні, тому що на засіданні колегії від 11 січня 1932 р. П.Г. Канцелярський доповідав про реорганізацію науково-методичного сектору. 19 лютого М.О. Скрипник запропонував реорганізувати і сектор літконтролю, тобто підрозділ політичної цензури. Колегія попередньо затвердила штат об'єднано у такому складі: завідувач відділу, заступник і відповідальний керівник сектору планування. Тимчасове положення про обласні відділи народної освіти затвердила колегія НКО УСРР 2 березня 1932 р., хоча його мали ухвалити на засіданні 21 лютого, коли доповідав сам Скрипник, але питання перенесли, бо не всі члени колегії ознайомилися з текстом положення.

Питання, які виносили на обговорення колегії НКО УСРР, стосувалися освіти, науки та культури, але основна їх маса припадала на реорганізацію структури системи освіти, внутрішнього розпорядку школи, розвитку аспірантури, підбору редакторів педагогічних журналів, дослідних станцій. 1 квітня 1932 р. на засіданні колегії виступ Л. Курбас „Про 10-річний ювілей „Березіля”, святкування якого перенесли на осінь. Інформацію режисера слухали чиновники Наркомосу Карпеко, Гірчак, Канцелярський, Озерський, Бутвин. Тоді не ухвалили „п'ятирічний план загального обов'язкового навчання”.

На засіданнях колегії головували, крім Скрипника, Карпеко та Гірчак, тобто заступники Наркома освіти. Якщо на засіданні був присутній Скрипник, то послідовність запису прізвищ в протоколі виглядала так: Карпеко, Гірчак, Канцелярський, Бутвин. Вони, а також решта членів колегії, мали право вирішального голосу, але керівні функції і статус залежали від посади. Карпеко прийшов до Наркомосу з науково-педагогічної роботи, а Гірчак з політично-ідеологічного фронту, тому що разом з Скрипником розвінчували „волобуєвщину” весною 1928 р. Наприклад, 11 квітня 1932 р. Канцелярський доповідав про редколегії педагогічних журналів, про підручники для трудової школи, про смерть М.М. Покровського, тому що головував на засіданні Карпеко, а Гірчак був відсутній. 11 травня, коли відбувалося 15-те засідання колегії НКО судячи з номера протоколу, головував Карпеко, хоча був присутнім і Скрипник, тому запис був традиційно послідовним „Карпеко, Гірчак, Канцелярський”. Зокрема, заступник наркома О.О. Карпеко інформував про надання різним навчальним закладам та установам імені „тов. Скрипника у зв'язку з його 60-річним ювілеєм”. До переліку потрапили 23 установи і заклади: Сумський інститут соціального виховання, Харківський ІНО, Запорізький інститут профосвіти, Луганський інститут профосвіти, Кам'янець-Подільський технікум, Андріївська семирічна школа Балакліївського району Харківської області²⁰. Колегія також заслухала питання про боротьбу з дитячою бездоглядністю та жебрацтвом, про підготовку збірника матеріалів „Культурне будівництво на Україні за 15 років”, в обговоренні яких брали участь Скрипник та Пасіка.

Друга половина 1932 р., яка вирізнялася посиленням карально-репресивного тиску, особливо в галузі сільського господарства, номенклатура НКО УСРР, якщо не виїздила для організації хлібозаготівель, то продовжувала працювати згідно штатного розкладу та обов'язків посадовця. У червні – липні 1932 р. на засіданні колегії Наркомосу були Скрипник,

Карпеко, Канцелярський, а також Ю.І. Озерський, якого Скрипник знав по роботі в наркоматі у 1928 – 1929 рр., судячи з нотаток академіка С.О. Єфремова²¹. 22 червня 1932 р. слухали доповідь директора УНДІПу Т.С. Пасіку, а 11 липня директора Київського лінгвістичного інституту І.М. Сіяка. Про них згадується в монографічних дослідженнях В.Марочка²², О. Рубльова²³. Восени 1932 р. засідання колегії НКО проводив фактично Карпеко, тому що Скрипник з'явився декілька раз у жовтні, а основну роботу виконували його заступники та члени колегії. 21 жовтня 1932 р. колегія поклала на УНДІП своєчасне виготовлення методичної літератури для політехнічної школи. На засіданнях колегії, якщо був відсутній Скрипник, панував своєрідний триумвірат – Карпеко, Канцелярський, Озерський. Останній був головою правління Державного видавничого об'єднання України (ДВОУ). 11 листопада 1932 р. вони разом з співробітниками НКО та УНДІПу винесли рішення про початкову та середню школу, про утворення університетів. Саме тоді Раднарком УСРР прийняв постанови „Про вчительські фонди” (20 листопада 1932 р.) та „Про фонди для постачання вчителів” (15 листопада 1932 р.), якими позбавив колгоспи права забезпечення вчителів, перепідпорядкувавши фонди у розпорядження райвиконкомів. Уряд вирішив „переключити не менш 85% цих фондів на виконання пляну хлібозаготівель”²⁴. Керівники Наркомосу не висловили з цього приводу жодної „особової думки”. На початку грудня 1932 р. колегія Наркомосу України обговорювала підсумки роботи дошкільних установ та результати виконання єдиних державних планів. Республіканська номенклатура фактично втратила ознаки самодіяльності, якими вона вирізнялася у 1920-х рр., особливо наркомосівська, яку уособлювали Г.Ф. Гринько, Я.П. Ряппо, О.Я. Шумський. 25 грудня 1932 р. Раднарком УСРР прийняв постанову „Про порядок відрядження до Москви та до областей УСРР і про порядок відрядження керівних робітників областей до Харкова”, яка регламентувала рух посадовців. Згідно постанови наркоми та їхні заступники мали право їздити до Москви „лише з дозволу голови РНК УСРР”, а члени колегії наркоматів з дозволу наркома та повідомлення голови уряду. Отримавши дозвіл від голови уряду УСРР, вони „мають одержувати дозвіл від свого союзного наркомату”. Номенклатура обласного рівня, щоб виїхати до Харкова, питала дозволу голови РНК УСРР, а завідувачі відділами, відтак і народної освіти, наркома. Наркомос УСРР звертався за дозволом до партійних структур, тому що союзного наркомату освіти не існувало.

Підсумовуючи аналіз матеріалів засідань Колегії Наркомосу УСРР за серпень 1931 – грудень 1932 р., слід виокремити їх тривалість проведення та інтенсивність скликання. Ключові питання культурно-освітнього життя в Україні вирішувала Колегія НКО УСРР, кожен член якої мав право вирішального голосу, хоча прислухався до думки наркома. Засідання проводили переважно нарком та його заступники, які мали право вирішального голосу на засіданнях Раднаркому УСРР. Наркомос УСРР, судячи з порядку денного засідань колегії, залишався основною керівною установою з питань розвитку освіти, науки, культури, але виконавчою структурою. Основна організаційна робота покладалася на заступників наркома, які тісно співпрацювали з науковими інституціями. За рішеннями Колегії НКО УСРР відбувалися кадрові зміни системи народної освіти, а також структурна реорганізація самого наркомату. Він належав до категорії необ'єднаних, тому діяв згідно власного внутрішнього розпорядку положень РНК УСРР та вказівок ЦК КП(б)У.

¹ Солдатенко В.Ф. Незламний: життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Пошук. вид. агентство „Книга пам'яті України”, 2002. – 352 с.

² Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Біографічні нариси. – Севастополь: „Вебер”, 2003. – 56 с.

³ Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455 с.

⁴ Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 - 1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.

⁵ Дорошко М. Компартиїно-державна номенклатура УСРР у 20 – 30ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2004. – 154 с.

⁶ Лікарчук І.Л. Міністри освіти України. У двох томах. – Т. 1. (1917 – 1943 рр.). Монографія. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – 352 с.

⁷ Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы: политический и нравственный облик (1917 - 1920) // Общественная история. – 1997. - №5. – С. 44-54.

⁸ Там само. – С. 49.

⁹ Hübner P. Elite im Sozialismus. Beiträge zur Sozialgeschichte des SED – Rigemes. – Böhlau-Verlag, 1999. – 480 s.; Верт Н. Історія Радянської держави. 1900 – 1991: Навч. посібник, перек. з фр. – Рівне: „Вертекс”, 2001. – 480 с.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 290; Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 30.

¹¹ Там само. – Спр. 290. – Арк. 59.

¹² Карпеко О. До питань культурно-освітнього будівництва на Україні в другу п’ятирічку. Вип. 1. – Х.: Радянська школа, 1932. – 27 с.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 279. – Арк. 47.

¹⁴ Там само. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 30. – Арк. 167.

¹⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 826. – Арк. 149.

¹⁶ Там само. – Оп. 10. – Спр. 30. – Арк. 83-84.

¹⁷ Там само. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 290. – Арк. 9-10.

¹⁸ Там само. – Арк. 43.

¹⁹ Там само. – Арк. 61.

²⁰ Єфремов С. Щоденники. 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 841.

²¹ Марочко В., Хілліг Г. Зазнач. праця. – С. 296.

²² Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К., 2004. – С. 130, 619.

²³ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 280. – Арк. 143-146.

²⁴ Там само. – Спр. 280. – Арк. 3-4.

Ю. М. Войтенко
(Переяслав-Хмельницький)

ЕВОЛЮЦІЯ НАМІСНИЦЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ XIX ст.

На теперішній час спостерігається велика увага до еволюції чиновницького апарату управління. Особливо це стосується історичного становлення владної верхівки з приєднанням Правобережної України до Російської імперії в кінці XVIII ст. З’являється необхідність управління регіоном з приходом нової влади і регулювання суспільними справами відповідно до нових законодавчих актів Російської імперії. Цей новий апарат управління очолюють намісники монарха на ввіреній йому території. Цими намісниками були – генерал–губернатори і губернатори (військові та цивільні).

Сьогодні є певна кількість дослідників як в Україні, так і за кордоном, які цікавляться проблематикою управління Правобережною Україною з приєднанням її земель до Російської імперії після поділів Речі Посполитої. Серед українських дослідників цією проблематикою займаються ряд вчених. Це зокрема Шандра В.С., яка у своїх працях дає детальну характеристику інституту генерал–губернаторства та його функцій. Ще один дослідник – Батюшков П.М., який займається вивченням історії Волині, та її участі в інтеграційних процесах до Російської імперії на кін. XVIII – XIX ст. Важко переоцінити дослідження В.А.Смоля, який у своїй праці “Возз’єднання Правобережної України з Росією” дає характеристику інтеграційним процесам.

Велика кількість науковців–істориків цікавляться цією проблематикою поза межами України. Особливо це стосується російських дослідників. Це зокрема такі: Блинов І.А., який у своїй праці “Губернаторы. Историко–юридический очерк”, здійснив дослідження нормативно–правової бази правового становища губернаторів у XIX ст.; Андреевский І. дає характеристику намісникам та воеводам в даний період; Морякова О.В. досліджує систему місцевого управління за часів правління Миколи І; Зайончковский П.А. досліджував урядову політику самодержавної Росії; Середонин С.М. здійснив комплексне дослідження діяльності Комітету міністрів у XIX ст. Але найбільш вагомим джерелом для дослідження означеної проблематики є Повне зібрання законів Російської імперії (ПСЗ), які виходили протягом першої половини XIX ст. і містили ряд законів та підзаконних актів стосовно управління імперією.